

ԿԱՐՄԻՔ

Հայաստանի Հանրապետության ընտրական օրենսգրքի նախագծի դրույթների՝ միջազգային ստանդարտներին համապատասխանության վերաբերյալ

2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ին ընդունված ՀՀ սահմանադրության փոփոխությունների համաձայն՝ նախատեսվում է մինչև 2016 թվականի հունիսի 1-ն ընդունել նոր ընտրական օրենսգրքի¹: ՀՀ նախագահի 2016թ.փետրվարի 10-ի հրամանագրով ՀՀ ընտրական օրենսգրքի մեակմանը և ներկայացմանը մասնակցող պատասխանատու մարմիններ են հանդիսանում ՀՀ արդարադատության նախարարությունը և Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը, իսկ նախագիծը Ազգային ժողովի ֆննսդրմանը ներկայացնելու վերջնաժամկետ է սահմանված 2016թվականի մարտի 1-ը²:

ՀՀ ընտրական օրենսգրքի նախագիծը (այսուհետ՝ նախագիծ) սահմանված ժամկետում չի ներկայացվել Ազգային ժողովի չի հրապարակվել, իսկ պատասխանատու պետական մարմինները երկար ժամանակահատվածներից գաղտնի են պահել դրա պատրաստ լինելու փաստը, թեև, ինչպես պարզվել է հետագայում, դեռևս փետրվարի 22-ին նախագծի անգլերեն տարբերակն արդեն տեղադրվել էր Եվրոպայի խորհրդի «Ժողովրդավարություն՝ իրավունքի միջոցով» եվրոպական հանձնաժողովի (Վեներտիկի հանձնաժողով) պաշտոնական կայքում: Նախագիծը հանրությանը հասանելի է դարձել միայն 2016թ. մարտի 2-ին՝ ՀՀ կառավարության 2016թ. մարտի 3-ի նիստի օրակարգում ընդգրկվելու արդյունքում³: Ընդ որում, այդ պահի դրությամբ նախագիծը տեղադրված չի եղել ո՛չ ՀՀ արդարադատության նախարարության, և ո՛չ էլ ԿԸՀ պաշտոնական կայքերում:

Նախագիծը մեակվել և ՀՀ կառավարության նիստի օրակարգ է ընդգրկվել իրավական ակտերի մեակման և քննադատության մեջ դնելու վերաբերյալ ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված ընթացակարգերի կոպիտ խախտմամբ: Մասնավորապես, չեն պահպանվել «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքով ամրագրված կարգավորման ազդեցության գնահատմանը⁴, ՀՀ կառավարության որոշմամբ սահմանված հանրային ֆննսդրումների կազմակերպմանն ու անցկացմանը⁵ և ՀՀ նախագահի հրամանագրով

¹ ՀՀ սահմանադրություն, հոդված 201, մաս 1

² 2016 թվականի փետրվարի 10-ի «Սահմանադրական բարեփոխումների իրավական ապահովման գործընթացի կազմակերպման մասին» ՆՀ-170-Ա հրամանագիր

³ ՀՀ կառավարության 2016թ. մարտի 3-ի նիստի օրակարգ <https://www.e-gov.am/sessions/archive/2016/03/03/>

⁴ «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 27.1, մաս 2

⁵ ՀՀ կառավարության 2010 թ. մարտի 25-ի «Հանրային ֆննսդրումների կազմակերպման և իրականացման կարգը հաստատելու մասին» թիվ 296-Ն որոշում և ՀՀ կառավարության 2012 թ. ապրիլի 5-ի «Իրավական ակտերի նախագծերի մեակման մեթոդական ցուցումների հավանություն տալու և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2010 թվականի հոկտեմբերի 28-ի թիվ 42 արձանագրային որոշումն ուժը կորցրած հանաչելու մասին» թիվ 13 արձանագրային որոշում

նախատեսված կառավարության նիստին հարցեր ներկայացնելուն վերաբերող պահանջները⁶: Մինչև ՀՀ կառավարության կողմից նախագիծը հավանության արժանացնելը, վաստաբաթի հեղինակները խուսափել են մասնակցել հասարակական կազմակերպությունների կողմից նախաձեռնվող ֆինանսավորումներին:

Արձագանքելով իշխանությունների հետ բանակցելու ընդդիմադիր ֆաղափական ուժերի առաջարկությանը՝ նախագծի հիմնական հարցերի շուրջ կոնսենսուս ձևավորելու նպատակով ընտրությունների ոլորտում փորձառություն ունեցող և ավելի քան 200 ֆաղափացիական հասարակության կառույցների կողմից պատվիրակված ներկայացուցիչները մասնակցել են 4+4+4 (իշխանական կողմից, ոչ իշխանական կուսակցություններ և հասարակական կազմակերպություններ) ձևաչափով ֆինանսավորմանը: Ակնկալվում էր ՀՀ ընտրական օրենսգրքի նախագիծը ենթարկել լուրջ փոփոխությունների և ստեղծել Հայաստանի ընտրական համակարգի բարեփոխման համար նախադրյալներ՝ նախագծում ամբողջով հանրային վստահությունն ապահովող գործուն մեխանիզմներ: Փնտրվումների ընթացքում հիմնականում ներկայացվել են մի խումբ հասարակական կազմակերպությունների և ոչ իշխանական կուսակցությունների կողմից համաձայնեցված 5 առաջնահերթ առաջարկները: Սակայն ՀՀ պետական մարմինների ներկայացուցիչների անգիջում դիրքորոշման պատճառով ֆինանսավորմանը որևէ էական արդյունք չստացվեց: Չնայած ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ հանրաքվեի փորձագիտական խմբի վերջնական զեկուլյցի, ինչպես նաև ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ-ի նախորդ համապատասխան հանձնարարականների պահանջների, ընտրական օրենսդրության փոփոխությունները չիրականացվեցին ներառական կերպով, և հնարավորություն չընձեռվեց շահագրգիռ բոլոր կողմերին ներդրել առավելագույն ջանքերը՝ ընտրական բարեփոխումների վերաբերյալ փոխհամաձայնության գալու նպատակով: Այդպիսով, կարելի է պնդել, որ իշխանությունը որևէ իրական ֆայլ չկատարեց ընտրական օրենսգրքի մեակման գործընթացում կոնսենսուսի և հանրային վստահության ձևավորման ուղղությամբ:

Ի լրաման վերը նշված խնդրահարույց գործընթացների, նախագծով որևէ առաջընթաց չի գրանցել Վեներտիկի հանձնաժողովի «Ընտրական գործընթացների լավ պրակտիկայի վերաբերյալ կանոնագրքով» (անգլ.՝ Code of Good Practice in Electoral Matters, այսուհետ՝ կանոնագրքի)⁷ նախատեսված նորմերի պահանջներն ապահովելու առումով: Ստորև բերված են նախագծում առկա խնդիրները.

Համընդհանուր ընտրական իրավունքի խնդիրներ⁸

Նախագծով չի ապահովվում համընդհանուր ընտրական իրավունքի իրացման հնարավորությունը, քանի որ այն ֆվեարկելու հնարավորություն է տալիս Հայաստանի Հանրապետությանից դուրս գտնվող սահմանափակ թվով սուբյեկտների: Դրանք

⁶ ՀՀ նախագահի 2007 թ. հուլիսի 18-ի «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և նրան ենթակա պետական կառավարման այլ մարմինների գործունեության կազմակերպման կարգը սահմանելու մասին» ՆՀ-174-Ն կրամոնագրի

⁷ Վեներտիկի հանձնաժողով, «Ընտրական գործընթացների վերաբերյալ լավ պրակտիկայի կանոնագրք», Վեներտիկ, 2002 [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2002\)023rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2002)023rev-e)

⁸ Կանոնագրքի, գլուխ 1, մաս 1, կետ, 1.1 Կանոն և բացառություններ

են՝արտերկրում դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցչություններում դիվանագիտական ծառայություն անցնող ընտրողները և նրանց հետ արտերկրում բնակվող ընտանիքի անդամները, արտերկրում երկարատև ծառայողական գործուղման կամ ուսման մեջ գտնվող գինձառայողները, ինչպես նաև ՀՀ-ում գրանցված իրավաբանական անձանց՝ արտասահմանում տեղակայված ներկայացուցչությունների աշխատակիցներն ու նրանց հետ արտերկրում բնակվող ընտանիքի անդամները⁹: Մինչդեռ, փվեարկությանը մասնակցելու իրավունքը փաստացի չի ապահովվում այն հարյուր հազարավոր ՀՀ ֆաղափախների համար, ովքեր արտերկրում են գտնվում ուսման, ժամանակավոր աշխատանքի կամ այլ նպատակներով: Այդպիսով, պետությունը վերջիններին նկատմամբ դրսևորում է խտրական վերաբերմունք և խախտում ընտրական իրավունքի հավասարության սկզբունքը: Մյուս կողմից, նման խտրական մոտեցման հաշվին ՀՀ կառավարությունն ապահովում է ընտրակեղծարարության հիմնական հենք՝ ստեղծելով հնարավորություն օգտագործելու երկրից բացակա անձանց անունները և կեղծելու ընտրությունների արդյունքները:

Ընտրողների ռեգիստրի արժանահավատության խնդիրներ¹⁰

Նախագծում տեղ են գտել ընտրողների ռեգիստրի քարմնացման հետ կապված նույն խնդրահարույց կարգավորումները, որոնք առկա են նաև գործող օրենսգրքում: Լիարժեք ապահովված չէ ընտրողների ռեգիստրի մշտապես վարումը, պարբերական քարմնացումն ու հրապարակումը: Նախագծի համաձայն՝ լիարժեք մարմինը տարին 2 անգամ ՀՀ ընտրողների ռեգիստրն էլեկտրոնային տարբերակով ներկայացնում է կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով (ԿԸՀ)՝ վերջինիս կայանադրման հնարավորությամբ տեղադրելու համար¹¹: Սա բավարար չէ, քանի որ դրան գուցե հետևողապես առկա չէ ՀՀ ոստիկանության կողմից քարմնացվող ռեգիստրը վեցամսյա պարբերականությամբ իր կայան հրապարակելու օրենսդրական պահանջ: Այսինքն, ընտրողների քարմնացվող ամբողջական ռեգիստրը ներբեռնման հնարավորությամբ հրապարակվում է ՀՀ ոստիկանության կայանում միայն համապետական ընտրություններից առաջ, մինչդեռ դրանում որպես կանոն առկա են լինում բազմաթիվ սխալներ ու անհետություններ: Օրինակ՝ 2015թ. սահմանադրական հանրաքվեի ընտրողների ցուցակներում բացակայել են ավելի քան 49,000 անձանց ծննդյան տարեթիվերը, 6000-ից ավել անձինք չեն ունեցել հաշվառման հասցե, ավելի քան 10,700 հասցեներում գրանցված էր 10-ից ավելի բնակիչ¹²: Ընտրողների հաշվառման հետ կապված մի քանի հազարի հասնող այս փաստերը փոխանցվում են ընտրությունից ընտրություն և, փաստորեն, պատասխանատու մարմինները չեն ձեռնարկում պատշաճ ֆայլեր՝ ապահովելու ընտրողների ռեգիստրի հեղուկությունն ու արժանահավատությունը: Մինչդեռ, ցուցակների պարբերական հրապարակումները կարող էին նպաստել ողջամիտ ժամկետներում վերհանելու և ուղղելու անհետությունները:

⁹ ՀՀ ընտրական օրենսգրքի նախագիծ, հոդված 62

¹⁰ Կանոնագիրք, գլուխ 1, մաս 1, կետ, 1.2. Ընտրողների ռեգիստրներ

¹¹ Նախագիծ, հոդված 9, մաս 4

¹² Թրանսպարենսի Ինքերնեթը հակախտուղցիտն կենտրոն, «2015 թվականի սահմանադրական հանրաքվեի ընտրական քվեի էլեկտրոնային մոնիտորինգի զեկույց», Երևան 2016 <http://transparency.am/files/publications/1455615704-0-991789.pdf> և ընտրական ավյալների ինտերակտիվ շտեմարան <http://elections.transparency.am/2015>

Հնտորդների ռեգիստրի հիմնական խնդիր է շարունակում մնալ արտերկրում գտնվող՝ մի քանի հարյուր հազարի հասնող ֆաղաֆացիների անունների ներառումը ընտրողների ռեգիստրում և դրանց հավանական օգտագործումը ընտրություններում ցանկալի արդյունք գրանցելու համար, ինչի վերաբերյալ դիտորդական հասարակական կազմակերպությունների ջանքերով ձևավորվել է բավականին լուրջ փաստական բազա¹³:

Հավասար ընտրական իրավունքների խնդիրներ¹⁴

Տարիների ընթացքում Հայաստանում ձևավորվել և կատարելագործվել է «Երջիկ» ընտրողներին ջնջող բազմակի փվեարկության մեխանիզմը, որը կիրառվում է ինչպես միլևոնյան տեղամասում, այնպես էլ տեղամասից տեղամաս, համայնքից համայնք: Հաշվի առնելով, որ Հայաստանում փվեարկություն կարելի է կատարել անձը հաստատող տարբեր փաստաթղթերով (անձնագիր, կենսաշարժական անձնագիր, նույնականացման ֆարս)¹⁵, ուստի առավել խորանում են բազմակի փվեարկություն կազմակերպելու հնարավորության վերաբերյալ կասկածները:

Չնայած նախագիծն առաջարկում է էլեկտրոնային գրանցման համակարգի ներդրում՝ կանխելու բազմակի փվեարկությունները, համընդհանուր անվտանգության և ֆրոնդիկական ու անպատժելի ընտրակեղծարարության ֆոնին այդ համակարգի կիրառությունը արժանահավատ չի կարող լինել: Էլեկտրոնային գրանցման համակարգը ենթադրում է ավելի սահմանափակ հանրային վերահսկողություն և փվեարկության գործընթացի առանձին բաղադրիչների ավելի նվազ տեսանելիություն, մինչդեռ անձը հաստատող տարբեր փաստաթղթերի ներկայացման պարագայում լիովին հավանական են նույն կամ տարբեր տեղամասերում բազմակի փվեարկության, տարբեր մասների մատնահետքերի օգտագործման և մատնահետքերի անընթեռնելիության հանգամանքի չարաշահման դեպքեր: Ի լրումն դրա, նույնիսկ նախագծով առաջարկվող՝ տեղամասային արդյունքների խաչաձև համադրման, այդպիսով, կրկնափվեարկության դեպքերի բացահայտման պարագայում առկա կասկածները չեն փարատվում, քանի որ մի կողմից նախագծով ապահովված չի պատշաճ վերահսկողություն համապատասխան էլեկտրոնային ծրագրի և ստուգման գործընթացի նկատմամբ, մյուս կողմից Հայաստանում ընտրակեղծարարության անպատժելիության ավանդույթը ծնում է կասկածներ, որ բացահայտված անօրինակահանությունները կարող են ֆոդարկվել, ինչպես և կոծկվել են տարիներ շարունակ տեղի ունեցող ընտրակեղծիքները:

Ինչպես նշվել է վերևում, հավասար ընտրական իրավունքի ապահովումը ձախողվում է առանձին ընտրողների և/կամ նրանց խմբերի կողմից բազմակի փվեարկության պատճառով, ինչի համար հիմք են ծառայում Հայաստանից բացակայող հարյուր հազարավոր ֆաղաֆացիների անունները: Ի պատասխան ոչ իշխանական կուսակցությունների և ֆաղաֆացիական հասարակության

¹³ Քաղաքացի դիտորդ նախաձեռնություն, «2015թ. դեկտեմբերի 6-ին Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության փոփոխությունների հանրաքվեի դիտորդական առաջնության ամփոփիչ զեկույց», Երևան 2016, <http://transparency.am/files/publications/1454928096-0-529110.pdf>

¹⁴ Կանոնագիրք, գլուխ 1, մաս 2, Համընդհանուր ընտրական իրավունք, 2.1 Հավասար ընտրական իրավունքներ

¹⁵ Նախագիծ, հոդված 66, մաս 1

կազմակերպությունների՝ փվեարկությունից հետո ընտրողների կողմից ստորագրված ցուցակները հրապարակելու պահանջի, նախագծով նախատեսվել է առհասարակ վերացնել ընտրողների կողմից ընտրացուցակներում ստորագրելու պահանջը: Դրան զուգահեռ, նախագիծը շարունակում է հետևողաբար և համառոտեցնել հանրային վերահսկողությունից պաշտպանել ընտրողների ստորագրված ցուցակները՝ դրանք չհրապարակելու և դրանցից ֆալսիֆիկատներ անելն ու լուսանկարահանելն արգելելու միջոցով: Այսպիսով, Հայաստանից բացակա ընտրողների հաշվին ընտրակեղծարարության պրակտիկան դառնում է շարունակելի:

Հավասար հնարավորությունների խնդիրներ¹⁶

Նախագիծը լիարժեք չի բացատրում վարչական ռեսուրսի օգտագործման հնարավորությունը: Մասնավորապես, այն չի արգելում կուսակցությունների ընտրական շտաբները տեղակայել այն տարածքներում, որոնք թեև չեն պատկանում, սակայն զբաղեցված են պետական և տեղական ինֆրակառավարման մարմինների կողմից կամ պատկանում են այն կազմակերպություններին, որտեղ պետությունը կամ համայնքը ունի զգալի մասնակցություն¹⁷: Բացի այդ, նախագիծը չի արգելում կուսակցությանը կամ թեկնածուին ֆարոզչության նպատակով օգտագործելու այն հանրային գույքը, որն անմիջականորեն չի գտնվում իր տիրապետության տակ՝ ծառայողական պարտականությունների իրականացման նպատակով¹⁸: Ըստ նախագծի, նախընտրական հիմնադրամից դուրս են մնացել ֆարոզչության հետ կապված անուղղակի այնպիսի ծախսեր, ինչպիսիք են փոխադրամիջոցների, նախընտրական շտաբների աշխատակիցների վարձատրության և մշակութային միջոցառումների հետ կապված ծախսերը: Հարկ է նշել, որ նախընտրական ֆարոզչության կանոնների խախտմամբ ֆարոզչության և վարչական ռեսուրսի չարաշահման դեպքում, ըստ նախագծին կից ներկայացվող փաթեթի, նախատեսված չէ որևէ իրավական պատասխանատվություն:

Նախագծի լրջագույն խնդիրներից է համամասնական տարածքային ցուցակների ներմուծումը, որը պաշտոնապես հիմնավորվելով ապակենտրոնացման և կուսակցության անդամների աշխարհագրականներկայացուցչականության պահանջով անհրաժեշտությամբ, փաստացի ամրապնդում է մարզային բրեթական հեղինակությունների կողմից ընտրական գործընթացների վրա ներգործելու և այդ եղանակով ներկայացուցչական մարմիններում հայտնվելու իրավական երաշխիքները, ինչն արդեն իսկ գործող պրակտիկա է Հայաստանում: Չնայած ոչ իշխանական բոլոր կուսակցությունների պահանջին՝ կիրառելու 100 տոկոսանոց համամասնական ընտրակարգ կամ առնվազն հետաձգելու տարածքային ցուցակների կիրառումը մինչև հաջորդ 2022թթ. համապետական ընտրություններ, այն կտրականապես մերժվել է կառավարության կողմից: Վերջին տարիների ընտրական գործընթացներում ակնհայտ է դարձել տարածքային հեղինակությունների դերակատարումը և ազդեցությունը փվեարկության արդյունքների վրա: Իսկ տարածքային ցուցակների շնորհիվ, նրանք, փաստորեն, ձեռք են բերում լրացուցիչ և կոնկրետ շահագրգռվածություն՝ ներգնելու իրենց ֆինանսական և վարչական ռեսուրսները ներկայացուցչական մարմիններում

¹⁶ Կանոնադրիք, գլուխ 1, մաս 2, Հավասար ընտրական իրավունք, 2.3 Հնարավորության հավասարություն

¹⁷ Նախագիծ, հոդված 19, մաս 4

¹⁸ Նախագիծ, հոդված 23, մաս 1, կետ 2

անձամբ հայտնվելու նպատակով՝ գուգաեռաբար ընտրություններում ապահովելով իշխող կուսակցության համար ցանկալի արդյունք:

Ի լրումն վերոնշյալի, հարկ է ընդգծել, որ նախագծով առաջարկվող ընտրական գրավի շեմերը համադրելի չեն Հայաստանում գործող կուսակցությունների ֆինանսական կարողություններին՝ ելնելով ՀՀ-ում սահմանված նվազագույն աշխատավարձի, երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակի և մարզերի ու համայնքների անհամաչափ զարգացման մակարդակից: Առավել ևս, որևէ կերպ արդարացված չէ ընտրական գրավի շեմերի նախատեսվող բարձրացումը:

Ընտրողների՝ կարծիք ձևավորելու ազատության խնդիրներ¹⁹

Նախագիծը չի երաշխավորում կարծիք ձևավորելու ազատությունը՝ հատկապես ընտրողների առանձին խմբերի դեպքում, ինչպիսիք են զինծառայող և բրետակատարողական հիմնարկներում ու ձերբակալվածների պահման վայրերում գտնվող ընտրողները: Թեև ֆորմալ առումով նրանց տրվում է ընտրելու իրավունք, փաստացի՝ նրանք զրկված են անկախ կարծիք ձևավորելու հնարավորությունից, քանի որ նրանց համար բավարար հասցեի չէ ընտրություններին մասնակցող կուսակցությունների նախընտրական քարոզչական տեղեկատվությունը: Ինչպես առկա օրենսդրությունը, այնպես էլ՝ նախագիծը չեն կարգավորում զինծառայողների և ազատագրվածների շրջանում քարոզչությունը, ուստիև չի ձևավորվել համապատասխան իրավակիրառ պրակտիկա: Մինչդեռ, ինչպես ցույց է տալիս ՀՀ սահմանադրական հանրաքվեի ժամանակ ՀԿ-ների փորձը, սովյալ օրենսդրական բացը չարաչափում է՝ պարզապես անհնարին դարձնելով այդ անձանց իրազեկումը: Այսպիսի խոչընդոտը հետագայում լրացուցիչ բարդացնում է իրավիճակը կարծիքի արտահայտման սահմանափակման ռիսկով, որը պայմանավորված է ոչ միայն վերոնշյալ խմբերում գործող օբյեկտիվորեն բացատրվող՝ առավել կախյալ հարաբերություններով, բայց նաև այն հանգամանքներով, որոնցում փաստացի տեղի է այս ընտրողների կամարտահայտությունը:

Այսպես, զինծառայողները հիմնականում ֆվեարկում են իրենց գործառնների մտտակա տեղամասերում, այլ ոչ իրենց բնակության մեծական վայրերում²⁰: Զինծառայողների թիվն ու անունները գաղտնի են պահվում²¹, ինչն ընդլայնում է նրանց հաշվին ընտրությունների արդյունքների կեղծման հնարավորությունը, կամ առնվազն՝ առաջացնում է այդպիսի կասկածներ: Նախագծով ներմուծվել է մեկ այլ՝ նոր սահմանափակում, որի համաձայն գաղտնի են պահվելու նաև տեղամասերի համարներն ու գտնվելու վայրերը²², ինչն էապես կնվազեցնի զինծառայողների ընտրության նկատմամբ հանրային վերահսկողության հնարավորությունը:

¹⁹ Կանոնագիրք, գլուխ 1. մաս 3, Հավասար ընտրական իրավունք, 3.1 Ընտրողների՝ կարծիք ձևավորելու ազատություն

²⁰ Նախագիծ, հոդված 10, մաս 8, մաս 9

²¹ Նախագիծ, հոդված 8, մաս 12

²² Նույն տեղում

Քրեակատարողական հիմնարկներում և ձերբակալվածների պահման վայրերում գտնվող անձանց թիվն ու անունները ևս չեն հրապարակվում²³: Ավելին, նրանք փվեարկում են իրենց համապատասխան հաստատություններում կազմավորվող ընտրատեղամասերում²⁴ լինելով ամբողջովին անհասանելի դիտարկման համար:

Հնտրոզների՝ ազատ կամարտահայտման և ընտրակեղծիքի դեմ պայքարի խնդիրներ²⁵

Հնտրակեղծարարությունը Հայաստանում դրսևորվում է ընտրախախտումների ծավալուն ու բազմազան զինանոցով, որը ներառում է վարչական ռեսուրսի չարաշահումը, ընտրակաշառքը, ընտրատեղամասում կուտակումներն ու ուղղորդումները, փվեարկության գործընթացի դեկլարումը չլիազարված կամ իշխանության մաս հանդիսացող կուտակությունների վստահված անձանց կողմից, բաց կամ կողեկոտիվ փվեարկությունները, այլոց փոխարեն փվեարկությունները, ընտրական կարուսելը, փվեատուփերի լցումները, «աջակցությունը» օգնության կարիք ունեցող ընտրողներին և այլն²⁶: Հիշյալ խախտումները բացահայտվել են ինչպես տեղական, այնպես էլ միջազգային դիտորդական առաջնությունների դիտարկման արդյունքում, իսկ մի մասն էլ վեր են հանվել հաշվառման ենթակա ընտրական փաստաթղթերի (փվեարկերի, էլուզի, ծրար, ստորագրություններ) և էլեկտրոնային ու ընթացիկ տվյալների համադրման միջոցով²⁷: Ո՛չ նախագծով և ո՛չ էլ կից փաթեթով ամրագրված չեն վերանշյալ խախտումները կանխարգելող գործուն մեխանիզմներ, հաշվառման ենթակա փաստաթղթերի/տվյալների թիվը սահմանափակվելու է միայն մասնակիցների ֆանակի մասին էլեկտրոնային սարքով գեներացվող հաշվետվությամբ և ինֆրասոսնձվող դրոնանիշով, իսկ կրկնափվեարկությունները բացառելու հիմնավորմամբ առաջարկվող էլեկտրոնային գրանցման մեխանիզմները անտեսանելի է դարձնում կեղծարարության որոշ գործընթացները:

Ինչպես վկայում են դիտարկումները, 2012 ու 2013թթ. համապետական, 2013-2015թթ տեղական ինֆրակառավարման մարմինների ընտրությունների և 2015թ. դեկտեմբերի 6-ի սահմանադրական փոփոխությունների հանրաքվեի ընթացքում տեղի ունեցած համատարած ընտրախախտումների գործերով պատշաճ վարչական վարույթներ և քրեական հետապնդում չեն իրականացվել, ուստի կարելի է ասել, որ ընտրակեղծարարության դեմ ներկայացվող պայքարը կրել է զուտ իմիտացիոն բնույթ:

²³ Նախագիծ, հոդված 12, մաս 5, մաս 6

²⁴ Նախագիծ, հոդված 63

²⁵ Կանոնադիրք, գլուխ 1. մաս 3, Հավասար ընտրական իրավունք, 3.2 Հնտրոզների՝ ազատ կամարտահայտման և կեղծիքի դեմ պայքարի ազատություն

²⁶ 2012 թ. ՀՀ ազգային ժողովի և 2013 թ. ՀՀ նախագահի ընտրությունների խախտումներ <http://www.iditord.org>-ում և Երևանի ավագանու ու ՏԻԲ ընտրությունների խախտումներ <http://armdex.com/elections2013/map/>-ում, սահմանադրական հանրաքվեի խախտումներ <http://transparency.am/elections/2015-12-06/map/>

²⁷ 2012 թ. ՀՀ ազգային ժողովի ընտրությունների քվեր http://electionscount.info/2012/index.php?en_vote-result,21, 2013 թ. ՀՀ նախագահի ընտրությունների ընտրությունների քվեր http://elections.transparency.am/2013/index.php?en_vote-error,34 և 2013 թ. Երևանի ավագանու ընտրությունների քվեր http://elections.transparency.am/yerevan/index.php?en_vote-error,34

Քաղաքացիական հասարակությունը շարունակում է պնդել, որ ներկայիս իրավիճակում ընտրակեղծարարությունը կանխարգելելու և Հայաստանի քաղաքացիների վստահությունը շահելու լավագույն ու թերևս այլընտրանք չունեցող միջոցն ընտրողների ստորագրված ցուցակների հրապարակումն է, որպեսզի յուրաքանչյուր ու հնարավորություն ունենա ստուգելու երկրից բացակայող կամ փյուռիկներով չմասնակցած իր ծանոթ-բարեկամ անձանց փոխարեն փյուռիկներով լցված: Հարկ է նշել, որ այս պնդումը բխում է ինչպես Հայաստանում ձևավորված արատավոր պրակտիկայով և համատարած հանրային անվստահությամբ պայմանավորված իրավիճակի առանձնահատկություններից, այնպես էլ ԵԱՀԿ/ԺՄԻՀԳ կողմից 2015թ. սահմանադրական հանրավճիռից հետո հրապարակած գեկույցի դրույթներից, որոնց համաձայն՝ *«Թեև Վեներտիկի հանձնաժողովը սա չի համարում որպես լավ գործառույթ, բայց որ փյուռիկներից ձեռնարկի մնալը կարող է լինել քաղաքացիական ընտրության ցուցանիշ, միաժամանակ պետք է նաև նշվի, որ նշումներ արված ընտրացուցակների ստուգումը մտոչելի դարձնելը արգելված չէ միջազգային իրավունքով»²⁸:*

Փվեարկության գաղտնիության խնդիրներ²⁹

Էլեկտրոնային գրանցման համակարգի ներմուծմամբ նախագիծն առաջարկում է ընտրողների գրանցման և ապա փյուռիկների այնպիսի մի բարդ մեխանիզմ, որն ակնհայտորեն չի բխում Կանոնագրի փյուռիկների ընթացակարգերի պարզության սկզբունքից և, ամենայն հավանականությամբ, ստեղծելու է այնպիսի իրավիճակ, որ մի կողմից հանձնաժողովների անդամները դժվարանալու են իրականացնել իրենց գործառույթները պատշաճ կերպով, մյուս կողմից՝ ավելի շատ ընտրողներ են ունենալու օգնության կարիք: Ինչպես ցույց է տալիս հայաստանյան ընտրությունների պրակտիկան, օգնողների ինստիտուտը մեծամասամբ չարաչափվում է և, որպես կանոն, խախտում փյուռիկների գաղտնիությունը:

Հաշվի առնելով, որ նախագծով յուրաքանչյուր կուսակցության համար սահմանված են առանձին փյուռիկներ³⁰, իսկ չօգտագործված փյուռիկների հաշվարկ նախատեսված չէ, առկա են ռիսկեր, որ չհաշվառվող փյուռիկների տրցակները կարող են ծառայել «կարուսելային» փյուռիկների համար կամ ընտրատեղամասից դուրս հանվել՝ վերահսկողությունն ապահովելու նկատառումներով:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի արտերկրում դիվանագիտական և հյուպատոսական ծառայություն իրականացնող անձանց կամ նրանց ընտանիքի անդամների, ծառայողական գործուղման կամ ուսման մեջ գտնվող զինծառայողների, ՀՀ գրանցված իրավաբանական անձանց արտերկրում տեղակայված ներկայացուցչությունների աշխատակիցների և նրանց հետ արտերկրում բնակվող ընտանիքի անդամների ընտրական իրավունքի իրացումը էլեկտրոնային փյուռիկների միջոցով:

²⁸ ԵԱՀԿ ԺՄԻՀԳ, «2015թ. դեկտեմբերի 5-ի Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական հանրավճիռի վարձագիտական խմբի վերջնական գեկույց», Վարչավա, 2016, <http://www.osce.org/hy/odhr/elections/220951?download=true>

²⁹ Կանոնագիր, գլուխ 1. մաս 4, Հնարական իրավունքի գաղտնիություն

³⁰ Նախագիծ, հոդված 59, մաս 1

Էլեկտրոնային փոխարկության վերաբերյալ ԿԸՀ-ի սահմանած կարգը պարունակում է որոշակի ռիսիկեր. ՀՀ-ում գրանցված արտասահմանում ներկայացուցչություն ունեցող իրավաբանական անձի ղեկավարը կարող է ներկայացնել արտասահմանում գտնվող իր աշխատակիցների ցուցակը և առանց վերջիններին իմացության ստանալ էլեկտրոնային փոխարկության հնարավորություն ընձեռող գաղտնաբառերը և նրանց փոխարեն փոխարկել³¹: Էլեկտրոնային փոխարկության վերաբերյալ ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ էլեկտրոնային փոխարկությանը մասնակցած անձանց միայն մաս է առնում «հիմնականում անվտանգ» համարել ինտերնետը և դրանով փոխանցվող տվյալների գաղտնիությունը:³²Քանի որ չվերահսկվող միջավայրում փոխարկելու դեպքում որևէ կերպ հնարավոր չէ երաշխավորել փոխանցվող տվյալների գաղտնիությունը, ինչպես նաև պարզել այն դեպքերը, երբ փոխարկող իր ընտրությունը կատարում է որևէ մեկի ներկայությամբ կամ անմիջական ուղղորդմամբ, դեռևս 2011 թ. հոկտեմբերին հրատարակված Վեներտիկի Հանձնաժողովի և ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ-ի միացյալ կարծիքում առաջարկվել էր ՀՀ իշխանություններին վերանայել տվյալ դրույթը³³, ինչը, փաստորեն, չի արվել:

Ընտրությունների ընթացքում արդյունավետ դիտարկման խնդիրներ³⁴

Նախագծով էապես սահմանափակվել են դիտարկների իրավունքները: Մասնավորապես, սահմանվել է փորձառության շեմ. այսպես, դիտարկական առաքելություն կարող են իրականացնել այն ՀԿ-ները, որոնց կանոնադրական խնդիրները ընտրություններ նշանակելու օրվան նախորդող նվազագույնը 3 տարի ներառում են ժողովրդավարության և մարզու իրավունքների պաշտպանության հարցեր³⁵: Անտեսելով ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ-ի՝ դիտարկների ստուգարկների վերացման առաջարկություններին՝ նախագծում կրկին տեղ են գտել տեղական դիտարկների հավատարմագրման վերաբերյալ պահանջները, ինչը լուրջ խնդիրներ է հարուցում դիտարկական առաքելություն իրականացնող ՀԿ-ների համար՝ մի կողմից՝ էապես ավելացնելով նրանց վարչարարական, կազմակերպական և ֆինանսական բեռը, իսկ մյուս կողմից՝ դիտարկների իրավունքների և պարտականությունների հավասարակշռումը:³⁶

Նախագծի համաձայն՝ դիտարկ ունենալու է խիստ սահմանափակ իրավունքներ. նա կարող է միայն հարցեր տալ ընտրությունների համար պատասխանատու պաշտոնյաներին ու նրանց ուսուցիչներին հրավիրել խոստումների վրա, սակայն

³¹ ՀՀ ԿԸՀ 2015թ. հուլիսի 20-ի թիվ 48-Ն որոշում «Համապետական ընտրություններին Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական կամ կյուրատուական ծառայություն անցնող ընտրողների և նրանց հետ արտերկրում բնակվող ընտանիքի՝ ընտրելու իրավունք ունեցող անդամների՝ էլեկտրոնային եղանակով փոխարկության կարգ», կետ 5

³² Համազասպ Դանիելյան, «Ինտերնետային փոխարկությունը Հայաստանում. աննկատ նորամուծության վերլուծություն», Երևան, 2015, http://www.osf.am/wp-content/uploads/2015/10/Hamazasp_Danielyan_PP.pdf

³³ Վեներտիկի հանձնաժողով և ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ, «Համատեղ վերջնական կարծիք Հայաստանի Հանրապետության 2011թ. մայիսի 26-ին ընդունված ընտրական օրենսգրքի մասին», <http://www.osce.org/odihr/elections/84269>

³⁴ Կանոնադրիչ, գլուխ 2. Սույն սկզբունքներն իրականացնելու պայմաններ, 3.2 Ընտրությունների դիտարկություն

³⁵ Նախագիծ, հոդված 30, մաս 1

³⁶ 2015թ. դեկտեմբերի 6-ի սահմանադրական հանրափոխ ժամանակ Քաղաքացի դիտարկ նախաձեռնությունը ստիպված էր տարբեր մարզերում վարձակալել դահլիճներ և մի վայրից մյուսը տեղափոխել ստուգարկ հանձնող անձանց

իրավունք չունի ներկայացնելու խախտումը վերացնելու պահանջ կամ առաջարկ³⁷: Սա էական հետընթաց է գործող օրենսդրությունից, որտեղ դիտորդը կարող էր հանձնաժողովի նախագահին ներկայացնել իր դիտարկումներն ու առաջարկությունները:

Բացի դիտորդներից, նախագիծն էապես սահմանափակում է նաև ՋԼՄ-ների ազատությունը, ստեղծում ընտրական գործընթացի լուսաբանման հետ կապված խոչընդոտներ, ինչպես նաև ներառում է հեռարձակվող լրատվամիջոցների նկատմամբ վերահսկողության չարդարացված մեխանիզմներ: Նախագծով առաջարկվում է հավատարմագրել միայն այն ՋԼՄ ներկայացուցիչներին, որոնք ընտրություններից առաջ առնվազն մեկ տարվա ընթացքում սովորաբար ՋԼՄ անունից տարածել են լրատվություն: Բացի այդ, յուրաքանչյուր լրատվական կազմակերպություն կարող է հավատարմագրել ոչ ավելի, քան 50 ներկայացուցիչ³⁸:

Նախագծով առաջարկվում է միայն այն ՋԼՄ-ների ներկայացուցիչների հավատարմագրումը ընտրությունների լուսաբանման համար, որոնք առնվազն մեկ տարվա ընթացքում են իրենց անունից տարածում լրատվություն: Բացի այդ, յուրաքանչյուր լրատվական կազմակերպություն կարող է հավատարմագրել ոչ ավելի, քան 50 ներկայացուցիչ³⁹:

Նախագծով սահմանափակված է 15-ից ավելի դիտորդների և ՋԼՄ ներկայացուցիչների միաժամանակյա ներկայությունը տեղամասում⁴⁰: Այս սահմանափակումն, ամենայն հավանականությամբ, կարող է կիրառվել սկզբունքային և անկողնակալ դիտորդական կազմակերպություններին և ՋԼՄ ներկայացուցիչներին տեղամասի մոտ «հերթի մեջ» պահելու և տեղամաս մուտք գործելու հնարավորությունից զրկելու համար: Մյուս կողմից, նման կարգավորումը նաև անտարամբանական է այն առումով, որ կազմակերպությունները դիտորդական առաքելություն իրականացնելու նպատակով անցնում են որոշակի գործընթաց և հավատարմագրվում են ԿԸՀ-ի կողմից, սակայն, ինչպես պարզվում է, վերջինիս կողմից արված վկայականը երաշխիք չէ, որ դիտորդի կարգավիճակ ունեցող հասարակական կազմակերպությունը կամ ՋԼՄ-ն կարող է փակելության օրը մուտք գործել ընտրատեղամաս և իրականացնել իր առաքելությունը:

Նախագծով խիստ թուլացել են դիտորդների իրավական պաշտպանվածության երաշխիքները: Եթե գործող իրավակարգավորմամբ դիտորդին տեղամասից կարելի էր դուրս հանել միայն ձեռքավարման կամ կալանավորման դեպքում, ըստ նախագծի, ընտրական հանձնաժողովի նախագահը կարող է դիտորդին հեռացնել հանձնաժողովի նիստից կամ փակելության սենյակից այն դեպքում, եթե ընտրական հանձնաժողովը ներկա անդամների ծայերի 2/3-ով գտնի, որ դիտորդն աջակցում է որևէ թեկնածուի կամ

---

³⁷ Նախագիծ, հոդված 32, մաս 2

³⁸ Նախագիծ, հոդված 31, մաս 8

³⁹ Նախագիծ, հոդված 31, մաս 8

⁴⁰ Նախագիծ, հոդված 65, մաս 8

ընտրություններին մասնակցող կուսակցության կամ խախտում է ընտրական օրենսգրքի պահանջները⁴¹: Սա ընտրական հանձնաժողովներին սրված անվերահսկելի լայն լիազորություն է, որը կարող է չարաչափվել, և հանձնաժողովների կամայական որոշումներով տեղամասերից դուրս հանելով անցանկալի դիտորդներին՝ փվեարկության ընթացքը հնարավորինս հեռու պահել հանրային վերահսկողությունից:

Իրավական պաշտպանվածության հիմքերն էապես թուլացել են նաև ՋՄ-ների և վստահված անձանց դեպքում⁴²:

Բողոքարկման արդյունավետ համակարգի խնդիրներ⁴³

Ինչպես նշվել է ԵԱՀԿ/ԺՄԻՀԳ 2013թ. նախագահական ընտրություններին հաջորդող զեկույցում⁴⁴, ընտրական վեճերով բողոքարկման համակարգը Հայաստանում արդյունավետ չէ և նախագիծը որևէ կերպ չի բարելավում առկա իրավիճակը: Ծարունակում է սեղմ մնալ բողոքարկման սուբյեկտների շրջանակը և սուղ են բողոք բերելու ժամկետները, որպիսի պարագայում պատշաճ ծավալով ապացույցներ հավաքելը և փաստարկված ու հիմնավորված դիմում ներկայացնելն անիրատեսական է⁴⁵: Ինչպես և գործող օրենսգրքում, նեղ է նաև բողոքարկման առարկայի շրջանակը, օրինակ՝ դիտորդը չի կարող բողոքարկել ընտրական հանձնաժողովի այն գործողությունը կամ անգործությունը, որն անմիջականորեն չի առնչվում իր՝ դիտորդի իրավունքներին, բայց որը կարող է լինել ընթացակարգային կոպիտ խախտում: Բացի այդ, դիտորդն իրավունք չունի նաև վիճարկել իր դիտարկած տեղամասում ընտրական հանձնաժողովի անօրինական գործողությունները կամ անգործությունը և ընտրությունների կեղծված արդյունքները, որն առաջարկվել էր ԵԱՀԿ/ԺՄԻՀԳ կողմից⁴⁶:

Ներկայումս տեղական հասարակական կազմակերպությունների բողոքներն՝ ուղղված ընտրատարածքային ընտրական հանձնաժողովներ և կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով ֆինուսթան չեն առնվում կամ ձևական սխալների պատճառաբանությամբ կամ բողոքարկման սուբյեկտ չլինելու: 2013թ.-ից ի վեր համապետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների, ինչպես նաև՝ 2015թ. սահմանադրական փոփոխությունների հանրաքվեի ընթացքում դիտորդների կամ այլոց իրավունքների խախտման և փվեարկության ընթացակարգը խախտելու փաստերով մի քանի հարյուրի հասնող դիմում-բողոքներից ոչ մեկն առ այսօր պատշաճ ուշադրության չի արժանացել վարչական մարմինների ու դատական ատյանների կողմից: Փաստորեն, դիտորդների համար արդարադատության մատչելիության ապահովումը հետևողականորեն խախտվում է հիմնականում

⁴¹ Նախագիծ, հոդված 31, մաս 5

⁴² Նախագիծ, հոդված 31 մաս 8 և հոդված 34 մաս 4

⁴³ Կանոնագիրք, գլուխ 2. Սույն սկզբունքներն իրականացնելու պայմաններ, 3.3 Բողոքարկման արդյունավետ համակարգ

⁴⁴ ԵԱՀԿ/ԺՄԻՀԳ, «2013թ. փետրվարի 18-ի Հայաստանի Հանրապետության նախագահի ընտրությունների դիտորդական առաքելության վերջնական զեկույց», Վարչավա, 2013, <http://www.osce.org/hy/odihr/elections/101982?download=true>

⁴⁵ Նախագիծ, հոդված 48

⁴⁶ ԵԱՀԿ/ԺՄԻՀԳ, 2013, <http://www.osce.org/hy/odihr/elections/101982?download=true>

այն հիմնավորմամբ, որ հասարակական կազմակերպությունները պատճառ հայցվոր չեն և չեն կարող իրենց դիտորդների անունից դիմում ներկայացնել, հետևաբար նաև պաշտպանել նրանց իրավունքները: Նախագիծը որևէ լուծում չի տալիս այս խնդիրներին:

Հնդհանուր իրավիճակ

Մարդու իրավունքների նկատմամբ ընդհանուր հարգանքի բացակայություն⁴⁷

Հայաստանում օրեցօր առավել խնդրահարույց է դառնում մարդու ֆազաֆական իրավունքների իրացումը: Հավաքների ազատությունը շարունակաբար խախտվում է ֆազաֆական խոցելի խնդիրներ շուտափելիս: Հանրահավաքների ակտիվ մասնակիցները հաճախակի ենթարկվում են ծեծի, հետապնդվում ոստիկանության կողմից և ձերբակալվում՝ համալրելով ֆազաֆական բանտարկյալների շարքերը: Բազմաթիվ դեպքերում նրանց դեմ գործերը քննվում են վարչական դատարանում և երկարատև դատավարության վերջում ֆազաֆացիները պատասխանատվության են ենթարկվում՝ «ոստիկանության օրինական պահանջին» չենթարկվելու համար տույժ վճարելով:

Մինչ օրս չի բացահայտվել 2008թ. փետրվարին տեղի ունեցած նախագահական ընտրություններին հաջորդող խաղաղ ցույցի ժամանակ զինուժի ապօրինի կիրառմամբ բռնությունների գոն դարձած 10 ֆազաֆացիների սպանությունը: Հնդ որում, զինված ուժերի օգտագործումը ներքին ֆազաֆական հարաբերություններում, փաստորեն, օրինականացվել է 2012թ. մարտի 21-ին ընդունված «Արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի մասին» ՀՀ նոր օրենքով: Երկրում տիրող համատարած անպատժելիությունն առաջացնում է անվստահություն և կասկած, որ նույն սցենարը կարող է կրկնվել ցանկացած ժամանակ և, հատկապես, ընտրությունների ընթացքում:

Ամփոփելով վերոնշյալը, կարծում ենք, որ ՀՀ կառավարության կողմից առաջարկվող նախագծով որևէ ֆայլ արված չէ համապատասխանեցնելու ՀՀ ընտրական նոր օրենսգիրքը Վեներաբիլի հանձնաժողովի «Հնտրական գործընթացների լավ պրակտիկայի վերաբերյալ կանոնադրով» սահմանված նորմերին: Նախագիծը բացարձակապես չի լուծում ընտրական համակարգի նկատմամբ հանրության՝ տարիների ընթացքում արմատացած անվստահության հաղթահարման խնդիրը: Իսկ ընտրախախտումների ռիսկերը փոքրացնելու հանրային պահանջի դիմաց առաջարկվող էլեկտրոնային տեխնոլոգիաները պարզապես հավակնում են շարունակել ընտրակեղծարարության ավանդույթն՝ արդեն նոր «փաթեթավորմամբ»:

«Թրանսփարենսի Ինթերնեշնլ հակակոռուպցիոն կենտրոն» ՀԿ

«Բաց հասարակության հիմնադրամներ – Հայաստան» հիմնադրամ

---

⁴⁷ Կանոնադիրք, գլուխ 2. Սույն սկզբունքներն իրականացնելու պայմաններ, մաս 1, Մարդու իրավունքների նկատմամբ հարգանք

«Հելսինկյան ֆազաբացիական ասամբլեայի Վանաձորի գրասենյակ» ՀԿ

«Ժուռնալիստների «Ասպարեզ» ակումբ» ՀԿ

«Երևանի մամուլի ակումբ» ՀԿ

«Իրավունքի Եվրոպա միավորում» ՀԿ

«Հնդդեմ իրավական կամայականությունների» ՀԿ

«Իրազեկ ֆազաբացիների միավորում» ՀԿ

«Լոգոս» իրավապաշտպան ՀԿ

«ԽորանԱրդ» ինտելեկտուալ ՀԿ